

EMEVLER DÖNEMİ MEVÂLİ POLİTİKASI VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİSİ

THE MAWÂLÎ POLICY OF THE Umayyad ERA AND ITS IMPACT ON THE IRANIAN REGION

Kübra YAZICI

Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
kubrayzci@hotmail.com

Sakarya / Türkiye

ORCID: 0009-0002-8690-2605

ÖZET

İnsanlar asırlardır farklı düşüncede olan bireylerin bir arada yaşayabileceği bir ortam arayışındadır ve bütün farklılıklara rağmen bölünmeden bir arada kalabilmenin mümkün olduğu savunulmuştur. Ancak zaman içinde yadsınamaz bir gerçekle karşı karşıya kalınmış farklı düşünceler ve farklı kültürler toplum içinde bölünmeyi de beraberinde getirmiştir. İslâm âlemi de bu bölünme ve ayrılıkları tarihsel süreç içerisinde yaşamak durumunda kalmıştır. İslâm'ı yaymak adına gerçekleştirilen fetih hareketleri neticesinde farklı kültürlerle sahip unsurların bir arada yaşaması kolay olmamış, özellikle Emevîler dönemi uygulanan mevâlî politikası gayr-i Arap unsurların toplumda kendine yer bulmasını zorlaştırmıştır. Toplum içinde efendi-köle anlayışını muhafaza etmek isteyen Emevîler halkta bir huzursuzluğa yol açmıştır. İslâm'a uygun olmayan bu yaklaşım Emevîlerin yıkılışına kadar süren muhalif hareketlerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu makalede öncelikli olarak İslâm'ın ilk dönemlerinde özellikle Emevîler döneminde ortaya çıkan toplumsal ayrıştırmaya ve Emevîler tarafından uygulanan mevâlî politikasına değinilecektir. Ardından mevâlî politikasından kaynaklanan bölünme ve ayrımcılık hareketleri sebebiyle gayr-i Arap Müslümanların verdiği tepkiler ve çıkan isyanlar ele alınacaktır. Sözü geçen politika mevâlinin devlet karşıtı bir tutum sergilemesine yol açmış, çıkan isyanların birçoğunun mevâlî kaynaklı ya da destekli olduğu görülmüştür. Bu çalışma ile Emevî Devleti'nin kuruluşundan yönetimin Abbâsîlere evrildiği sürece kadar yaşanan söz konusu olayların, toplumdaki yansımalarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu süreç İslâm'ın farklı coğrafyalardaki toplumsal dönüşümlerini anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda mevâlî politikasının fethedilen bölgelerde özellikle İran'da derin izler bıraktığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, İran, Araplar, Emevî Devleti, Mevâlî Politikası.

ABSTRACT

Throughout history, people have sought an environment where diverse ideas and cultures could coexist; however, these differences have often led to social divisions. The Islamic world was also affected by such separations, particularly during the Umayyad period, when the mawâlî policy hindered the social integration of non-Arab Muslims.

The discriminatory stance of the Umayyads, which conflicted with Islam's egalitarian principles, provoked unrest and rebellion. This study first examines the social divisions that emerged in the early Islamic period, with a particular focus on the mawālī policy during the Umayyad era. It then explores the reactions of non-Arab Muslims to the discrimination caused by this policy, as well as the uprisings that arose in response. The mawālī policy fostered an anti-state sentiment among non-Arab Muslims, with many of the revolts during this period either initiated by or supported by the mawālī.

The aim of this study is to analyse the societal repercussions of events from the foundation of the Umayyad Caliphate to its transition into the Abbasid era. Understanding this period is crucial for comprehending the social transformations that took place across different regions of the Islamic world. In this context, it is evident that the mawālī policy left a profound impact on the conquered territories, particularly in Persia.

Keywords: Middle Ages, Arabs, Umayyad Caliphate, Mawālī Policy, Persia.

1. GİRİŞ

Emevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren kabilecilik anlayışının ön planda tutulduğu bilinmektedir. Bu kabilecilik anlayışı İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren kendine yer bulmuş bir düşünceydi. Ancak Hz. Peygamber, içinde bulunduğu toplumun zihinsel dünyasında Allah telakkisini ve insanın toplumdaki değer algısını değiştirme gayreti içerisinde olmuştur. Sergilediği tavır ve söylediği sözler neticesinde Arap kabilesinde köklü bir değişim ve dönüşüm gerçekleşmiştir.¹ Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde nazil olan “Ey insanlar! Sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Hem de sizi şubeler ve kabilelere ayırdık ki, birbirinizi tanıyasınız. Şüphesiz ki, Allah katında en şerefliiniz, takvaca en ileride olanınızdır.”² ve “Bütün mü'minler kardeşler; öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin ve Allah'a gönülden saygı besleyip O'na karşı gelmekten sakının ki O'nun rahmetine erişesiniz.”³ ayetlerinden anlaşılacağı üzere İslâm düşüncesinde ve Allah inancında enaniyet duygusuna yer olmadığı açıkça ifade edilmiştir.

İslâm fetihlerinin artmasıyla farklı coğrafyalara yayılan Müslümanlar karşılaştıkları farklı kültürden, dinden ve dilden insanlara her zaman hoşgörüyle yaklaşmaya çalışmışlardır. Fethedilen yerlerde halka genellikle üç seçenek sunulmuştur: Savaşmak, cizye vermek ya da Müslüman olmak. Özellikle İran coğrafyasında savaşmak ve cizye vermek istemeyen halk, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Vedâ hutbesinde ashabına söylediği: “Ey insanlar! Şüphesiz Rabbiniz birdir, babanız da birdir. Dikkat edin, Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın Araba, kırmızının siyah üzerinde, siyahın da kırmızı üzerinde takvâ dışında asla bir üstünlüğü yoktur. Allah katında en değerli ve üstün olanınız, takvâ bakımından en ileride olanınızdır.”⁴ Sözlerine istinaden İslâm'da ayrımcılığın olmadığını düşünmüşler ve bu dinin mensubu olmayı kabul etmişlerdir. Ancak bu ilkeli duruş Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında ve sonraki dört halife döneminde korunmuş olsa da Emevîler dönemine gelindiğinde bazı liderlerin gayr-i Arap unsurları kendilerinden aşağı görerek bir nevi ötekileştirme politikası yürüttüğü bilinmektedir. Emevîlerin fethettikleri bölgelerde izledikleri siyaset bir noktadan sonra zulüm ve ceza ağırlıklı bir hal almıştır.

¹ Osman Aydın, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), Ankara, 1.

² *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Hucurat 49/13.

³ Hucurat 49/10.

⁴ Muammer Bayraktutan, ““Arabın Arap Olmayana Takvâ Dışında Bir Üstünlüğü Yoktur” Hadîsinin Hz. Peygamber'e İsnâdına Yönelik Fazlur Rahman'ın Eleştirileri ve Değerlendirilmesi”, *İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan 2012), 53-54.

Öyle ki mevâlinin malları ve canlarını kendilerine helal görmüşler⁵ ve Müslümanlardan alınmayan cizye vergisi Arap olmayan Müslümandan alınır hale gelmiştir.⁶

Bu çalışmada Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ve ilk Müslümanların, kölelik gibi yaşam özgürlüğünü sınırlayan bir duruma bakış açıları ayetler ve hadisler ışığında değerlendirilecektir. Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından kölelerin “insan” olarak değer görmesi ve efendileri tarafından onlara düzgün bir yaşam koşulu sağlanması gerektiği öğütlenmiştir. İnsanlığın karşılaştığı zorluklarda şartların iyileştirilmesi ve toplumdaki eşitliğin sağlanması adına Kur’ân-ı Kerîm’de Müslümanlara verilen mesajlar önem arz etmektedir. Bu çalışmada mevâlinin sosyal hayat içindeki rolüne değinerek mevâlinin devlet yönetiminde ne gibi görevlere getirildiği ele alınacak, Emevîlere karşı oluşan muhalif yapıların oluşum süreci ve mevâlinin muhalefetteki yeri üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Sonuç itibarıyla çıkan isyanlarda ve Emevî Devleti’nin yıkılmasında mevâlinin rolü üzerinde durulacaktır.

Emevîler dönemi ve o dönemde uygulanan mevâlî politikasına ilişkin hem tarih hem de ilâhiyat alanında çalışmalar yapılmış, bunun neticesinde birçok kitap ve makale, doktora ve yüksek lisans tezi ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Abdülazîz Dûrî’nin *İslâm Tarihi* ve Taberî’nin *Taberî Tarihi*’ne başvurulmuş olup bu kaynakların yanı sıra Bahriye Üçok *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsiler* ve Adnan Demircan’ın *İslâm’ın İlk Döneminde Arap Mevâlî İlişkisi* kitapları, genel anlamda Emevîler dönemindeki mevâlî politikasını, Emevîlerin yönetim şeklini kapsamlı ele alan ve bu araştırmaya faydası dokunan eserlerdir. Bu eserlerin dışında Mehmet Dalkılıç’ın *Horasanda İktidar Mücadeleleri (M. 705-796)* ve İbrahim Hatalmış’ın *Erken Dönem İslâm Tarihinde Kölelik ve Cariyelik* konulu doktora çalışmaları mevâlî politikası sonucu ortaya çıkan isyanlarla ilgili araştırmamıza katkı sağlamıştır. Konumuzla ilgili yapılan araştırma ve makalelerin yanı sıra özellikle de *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’nin “Mevâlî” ve “Emevîler” maddelerine ve konuyla alakalı başka maddelere de müracaat edilmiştir.

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE: MEVLÂ/MEVÂLÎ

Mevâlî, mevlâ sözcüğünden türetilmiştir. Mevlâ, “kendisine nimet verilen, hâmi, sahip, yardımcı, veli, efendi” gibi manalar içermektedir.⁷ Bunların yanı sıra mevlâ kavramı “köle âzat edenler” veya “kölelikten âzat olunanlar” ı ifade eder.⁸ Bu kavramın Kur’ân-ı Kerîm’de de on sekiz yerde “dost, sahip, efendi, koruyucu, yardımcı” anlamlarında geçtiğini görmekteyiz.⁹ Bazı yerlerde mevlâ kelimesinin çoğulu olarak mevâlî kullanılmıştır. Örneğin; Meryem sûresinde¹⁰ “akraba”, Ahzab sûresinde¹¹ “dostlar” ve Nisa sûresinde¹² “mirasçılar” anlamında üç âyette zikredilmiştir.¹³ *Müfredat* adlı eserin müellifi Râgıp el-İsfahânî’de “velâ”¹⁴ başlığı altında bu konuya değinmiş söz konusu kavramın ayetlerde kullanımını örneklerle açıklamıştır.¹⁵ Birçok anlamı bulunan mevlâ kavramının zaman içinde çok kapsamlı kullanıldığını kaynaklarda görmekteyiz.

⁵ Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsiler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 57.

⁶ Mehmet Nadir Özdemir, “Emevîler Döneminde ‘Mevâlî’ ”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 206.

⁷ Özdemir, “Emevîler Döneminde ‘Mevâlî’ ”, 191.

⁸ Ali Hatalmış, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Kölelik ve Cariyelik* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 14.

⁹ Özdemir, “Emevîler Döneminde ‘Mevâlî’ ”, 191.

¹⁰ Meryem 19/5.

¹¹ el-Ahzab 33/5.

¹² Nisâ 4/33.

¹³ İsmail Yiğit, “Mevali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Kasım 2023).

¹⁴ Velâ: Âzat olmaktan veya muvâlât sözleşmesinden doğan hükmi akrabalık bağı. Detaylı bilgi için bk. Şükrü Özen, “Velâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26.11.2023).

¹⁵ Şüheda Günçe, “Emevîler Dönemindeki Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi”, *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (Bahar 2019), 17.

İlk İslâm döneminde ve İslâm'ın geniş coğrafyalara yayılması sonrasında mevâli terimi daha yaygın kullanılmıştır. Türkler, İranlılar, Endülüs ve Kuzey Afrika'daki Berberîler ve Mısır coğrafyasında Kıptîler'den mürekkep Müslüman gayr-i Arapları ifade etmek için onlara mevâli denilmiştir.¹⁶ Mevlâ/mevâli kavramı Emevîler döneminde de Müslüman olan gayr-i Araplar için kullanılmış¹⁷ ve Araplar bu kavramı kullanarak kendilerinin efendi olduğunu vurgularken, Arap olmayan Müslümanlara ise bir nevi köle olduklarını hatırlatmışlardır.¹⁸ Mevâli kendi içinde iki gruba ayrılmaktadır. Bu gruplar savaşta esir düşüp köle olan ancak sonra efendisi tarafından âzad edilenler, fethedilen yerlerde esir veya köle konumunda olmayıp bir Arap'ın vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek onların mevâlisi olanlar ya da velâ yoluyla bir Arap'ın himayesi altına girip Müslüman olan gayri Arap unsurları teşkil etmektedir.¹⁹ Gayr-i Arap Müslümanlar ile Arap kabileleri arasında bazen velâ yoluyla bir bağ kurulurdu. Mevâli bu yolla bir Arap kabilesinden sayılabilir ya da kurulan bu bağdan ötürü o kabilenin mevlâsı olarak görülürlerdi.²⁰ Emevîler döneminde Mısırlılar, İranlılar ve Türklerden oluşan bu mevâli gruplarının yanında mevcut otoriteyle bağını koparmış Arapları da mevâliden saymışlardır.²¹

3.EMEVÎ DÖNEMİ VE MEVÂLİ POLİTİKASI: TARİHSEL ARKA PLAN

Hız. Peygamber (s.a.v.) zamanında başlayıp Hız. Ömer döneminde hız kesmeden devam eden fetih hareketleri sonrası İslâm geniş coğrafyalara yayılmıştır. Emevîler dönemine kadar İran, Irak ve Suriye taraflarına yapılan fetihler Müslüman toplumun içinde gayr-i Arapların sayısını arttırmış, devletin sınırlarını genişletmiştir.²² Bu durum neticesinde fethedilen bölgelerde esir alınan mevâli ya sahipleri tarafından âzad edilmiş ya da İslâmiyet'e girerek "mevâli'l-İslâm", "mevâli'l muvâlât", "mevâli't-tibâa" ve "mevâli'l-ahd" olarak gruplandırılmıştır.²³ Araplara göre bir kişinin mevâli olması için farklı bir kabileye mensup olması yeterli görülmüştür.²⁴ Dilleri ve kökenleri Arap olmadıkları için toplum içinde ötekileştirilen mevâli, İslâmiyet'i kabul ettiği halde Araplarla eşit statüde görülmemiş, devlete ödemiş oldukları vergiler neticesinde himaye edilerek zimmi statüsünde değerlendirilmişlerdir.²⁵ İtibar sahibi Araplar köle veya mevâliyi alenen hakir görüyor, onların herhangi bir alanda kendilerinden daha iyi olabileceğini tahayyül edemiyorlardı. Ne var ki mevâli ilim, kültür ve sanat alanlarında ilerleme kaydetmiş bu durum ise Arapların mevâliye karşı olumsuz bir duruş sergilemesine yol açmıştır.²⁶ Arapların yetiştikleri ortamda sözlü kültür rağbet görmüş ilim dallarıyla uğraşmayı anlamsız bir iş gibi görmüşlerdir. Dolayısıyla buradaki ilmi boşluğu mevâli doldurmuş, tefsir, fıkıh, hadis gibi İslâm kaynaklarının oluşmasında etkin bir rol üstlenmişlerdir. Tabiun zamanında hadis rivayetlerinde Araplar kadar mevâlininde yer aldığı bilinmektedir. Hicri ikinci asırda ilk tefsirleri yazanlarda mevâlidendir. Bu durum ise mevâli için toplumda kendini göstermenin bir yolu olmuştur. Zira siyasi ve askeri alandan mümkün mertebe uzak tutulan mevâliden çok sayıda müfessir, fakih ve muhaddis peyda olmuştur.²⁷

¹⁶ Günçe, "Emevîler Dönemindeki Mevâli Politikasının Rivayetlere Etkisi", 18.

¹⁷ Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 1/672.

¹⁸ Özdemir, "Emevîler Döneminde 'Mevâli' ", 191.

¹⁹ Yiğit, "Mevâli".

²⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/672.

²¹ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 121.

²² Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü", 3.

²³ Yiğit, "Mevâli".

²⁴ Adnan Demircan, *İslâm'ın İlk Döneminde Arap Mevâli İlişkisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 50.

²⁵ Demircan, *Arap Mevâli İlişkisi*, 50-54.

²⁶ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 122.

²⁷ Narin Çiftçi, *Emevi Devlet'inde İktidar ve Muhalefetin Dini Söylem Analizi*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 60, 62.

Arap toplumu zihninde mevâliyle arasına bir duvar örmüştür öyle ki mevâlinin arkasında namaza durmaz, onlarla dolaşmaz, yemek yedikleri ortamlarda mevâliyle aynı masaya oturmaz²⁸ veya evlilik yoluyla bir akrabalık bağı kurmazlardı. İstisna olarak yapılan evlilikler vardı ancak onlara da eşlerinden boşanmaları için baskı yapılıyordu. Adnan Demircan bu konuda istisnaî durumlarında yaşandığını, Arap mevâli arasında evliliklerinde mevcut olduğunu bazı örneklerle belirtilmiştir.²⁹ Bazı kaynaklarda Arapların asaleti simgelediği için künye kullandıklarını ancak mevâlinin künye kullanmasına izin vermediklerini onlara lakap takıp öyle çağırıldıkları ifade edilmiştir. Ancak bu durumun öyle olmadığını savunanlarda vardır.³⁰

Arap olmayan bir kadından doğan mevâlinin liderlik vasıflarına sahip olmadığı var sayılmış ve ona idarede bir görev verilmemiştir.³¹ Ancak bu kaideyi bozan istisnalar yaşanmıştır. Bazı kaynaklarda nadiren de olsa mevâlinin Emevîler döneminde idari kadroda yer aldıkları hatta valiliklere dahi getirildiği ifade edilmektedir.³² Bu durum Emevîlerin mevâliye bakışını değiştirmedir çünkü onlar mevâliye mecbur kaldıkları için o görevlere onları tevdi etmişlerdir.

Mevâliler gerek devlet işlerinde gerekse de yabancılarla kurulan diplomatik ilişkilerde oldukça yetenekliydi bu durumda onların yönetim de bazı zamanlarda görev almalarını sağlamıştır. Ancak devlet işlerinde yer alsalar da orduda komutan olmalarına genellikle müsaade edilmemiştir.³³ Çünkü ordu mensupları kendi kabileleri tarafından yönetilmek istemişler bu sebepten dolayı mevâli sadece kölelere komutanlık edebilmiştir. Hz. Ömer döneminde orduya katılan askere ayırım gözetmeksizin maaş verilen bir sistem kurulmuştur. Bu sistem Emevîler dönemine gelindiğinde değişikliğe uğradığı ve savaflara katılan mevâliye ganimetten pay ya da maaş verilmediği bilinmektedir.³⁴ Mevâlinin kadılık görevine getirilmesine ise halife ve valilerin çok olumlu bakmadığı hatta Said bin Cübeyr Küfe’de kadılığa tayin olunduğunda bu mesleğin Araplara has olduğunu savunan bazı gruplar tarafından bu duruma tepki gösterildiğini kaynaklarda görmekteyiz.³⁵

İbadet konusuna değinecek olursak mevâlinin bu konuda da kısıtlamalara uğradığını söyleyebiliriz. Bir mevâlinin Arap olmayan imamın arkasında namaza durmasına izin verilmediği gibi namazlarını da kendi dillerinde kılmalarına müsaade edilmezdi. Bazı kaynaklarda bu kısıtlamanın bölgesel olduğu savunulmuş sebep olarak da mevâlinin Kur’ân-ı Kerîm’i gerektiği gibi kıraate uygun okuyamadıkları ve telaffuzlarında sıkıntı yaşandığı öne sürülmüştür.³⁶ Mevâli, yaşadığı zorluklara, sabır ve tahammül gerektiren muamelelere karşı bulundukları yerden Emevî sözünün geçmediği yerlere göç etmeyi tercih ediyorlardı. Bu sayede hayatlarını daha huzurlu, dinlerini daha yaşanabilir hale getirmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz.³⁷

Zaman içinde Emevî idarecilerinin mevâliye tutumu, ırkçı yaklaşımları neticesinde Araplar dışındaki halkta yönetime karşı muhalif bir tavır ortaya çıkmıştır. Muaviye döneminde mevâliye karşı İslâm ahlakına uymayan bu tutum Halife Ömer b. Abdülazîz (717-720) döneminde yerini adaletli bir yönetime bırakmıştır. Halife Ömer, gayr-i Arap olan Müslümanlardan alınan cizye vergisini kaldırmaya teşebbüs etmiş ancak bu uygulama devlet hazinesinin gelir kaybına sebep olunca eski sisteme geri dönmek durumunda kalmıştır.³⁸

²⁸ Demircan, *Arap Mevali İlişkisi*, 63; Üçok, *Emeviler-Abbassiler*, 58.

²⁹ Demircan, *Arap Mevali İlişkisi*, 59-60.

³⁰ Demircan, *Arap Mevali İlişkisi*, 63.

³¹ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbassiler*, 51.

³² İsmail Yiğit, “Emeviler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 26 Kasım 2023).

³³ Mevlüt Koyuncu, “Emevî Ordusunda Mevâli’nin Yeri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 17 (Bahar 2005), 12.

³⁴ Koyuncu, “Emevî Ordusunda Mevâli’nin Yeri”, 14.

³⁵ Aydın, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali’nin Rolü”, 6.

³⁶ Adnan Demircan, *Arap Mevali İlişkisi*, 65.

³⁷ Günçe, “Emeviler Dönemindeki Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi”, 21.

³⁸ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 122.

Başka bir örnekte ise düşmana karşı Araplarla birlikte savaşan mevâliler devletten maaşlarını alamadıklarını ve vali Haccâc tarafından kendilerine haksızlık yapıldığını dile getirince Halife'nin bu duruma derhal müdahale edip bu adaletsizliği önlediği bilinmektedir.³⁹ Bu ve benzeri hadiselerden dolayı Emevîler dönemi içinde Halife Ömer b. Abdülazîz'in yeri ayrı tutulmuştur. Halife, toplumdaki her kesimden Müslümana adaletle muamele etmiş, gayr-i Arap Müslümanlardan haksız yere alınan vergilerin alınmasını yasaklayarak toplumsal eşitliği tesis etmek için büyük bir gayret göstermiştir.⁴⁰ Bu tutumu ve İslâm'ı yayma gayretleri neticesinde çoğu zimminin Müslüman olmasına da vesile olmuştur.⁴¹

Muaviye döneminde ise asabiyet bağına önem verilmiş devlet idaresine görevli seçilirken liyakatten ziyade akrabalık bağına bakılmıştır. Valiliklerde ya da orduda görevli olan Ümmeyyeoğulları keyfi uygulamalarla halka zulmederek devlet karşıtı muhaliflerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır.⁴² Bu yöneticilerin bazıları bütün bunları yaparken yetkiyi Allah'dan aldıklarını söyleyerek olanları meşru bir zemine oturtmak için şu ifadeleri kullanmışlardır: "Rabbim beni bu göreve ehil görmeseydi, onu bana bırakmazdı. Bizde bulunmasını Allah çirkin görseydi değiştirdi. Ben Allah'ın hazinesinin sahibiyim, Allah'ın verdiğini verir, onun yasakladığını yasaklarım."⁴³

4. EMEVÎ YÖNETİMİNE KARŞI AYAKLANMALAR VE İSYANLAR

Muhalefet hareketleri Hz. Osman döneminde başlayıp Emevîler döneminde kendine daha sağlam bir zemin bulmuştur.⁴⁴ Adnânîler ve Kahtânîler diye iki gruba ayrılmış olan Arapların birbirlerine olan düşmanlığına zaman zaman mevâlininde dâhil olduğu bilinmektedir. Emevîler dönemindeki isyan hareketlerinin görünen sebebi İslâmî ilkeler üzerindeki anlaşmazlıklar olsa da altta yatan asıl sebepler siyasi ve sosyal içeriklidir.⁴⁵ Yapılan keyfi uygulamalar hasebiyle köle ve mevâli kendini güvende ve huzurlu hissetmemiştir. Çünkü mevâli ekonomik ve siyasi nedenlerle pek önemsenmemiş, Emevî halifelerinin birçoğu onları iktidarları adına potansiyel bir tehdit olarak görmüşlerdir.⁴⁶ Yaşanan bütün hadiselerin neticesinde mevâliler bir nevi Şîi ve Haricîlerle iş birliğine itilmiş ve Emevî karşıtı bütün isyan hareketlerinin destekçileri olmuşlardır.⁴⁷

Emevî döneminin başında mevâlinin böyle bir muhalif tutumu ya da muhalif grupların içinde büyük bir rolü yoktu. Zaman içinde yaşanan olumsuzluklar neticesinde ilk isyan hareketi mevâliden olan Mugîre b. Şu'be'den geldi. İsyân, Vali Buceyle tarafından bastırıldı ve isyan hareketi içinde yer alan herkes öldürüldü. 662 yılında otuz kişilik bir gurupla Ebû Leylâ adında bir köle bir isyan hareketini daha gerçekleştirdi ama sonuç yine aynıydı. Herkes kılıçtan geçirilmişti. Emevîlerin isyan gruplarına karşı tavrının oldukça sert olduğu bilinmektedir. İktidarın aleyhine hareket eden kitlelerin (Şîa ve Hâricîler) üzerine acımasızca gitmişlerdir.⁴⁸

Mevâliden, Haricîlere en çok desteği veren Berberîlerdi. Kuzey Afrika ve Endülüs civarında yaşayan Berberîler de bulundukları yerlerde ayaklanmaya teşebbüs ettiler. Bu isyanların altında Şuûbiyye hareketinin bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Müslümanlar arası eşitliğin savunucusu olan bu insanlar daha sonra gayr-i Arapların üstünlüğünü savunmuştur. Emevîlere karşı oluşan muhalif grupların dini tarafını genelde Haricîler, Şîiler ve Mu'teziler oluşturmaktadır.⁴⁹

³⁹ Abdulaziz Dûri, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, çev. Hayreddin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 125.

⁴⁰ Koyuncu, "Emevî Ordusunda Mevâlî'nin Yeri", 14; İsmail Yiğit, "Emeviler".

⁴¹ Yiğit, "Emeviler".

⁴² Dûri, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, 116.

⁴³ Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü", 5-6.

⁴⁴ Dûri, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, 116.

⁴⁵ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 119-120.

⁴⁶ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 104.

⁴⁷ Günçe, "Emeviler Dönemindeki Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi", 22.

⁴⁸ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 126-127.

⁴⁹ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 123.

Emevîlerin aleyhine hareket eden mevâlilerin özellikle Fars asıllı olanları genelde Şîî mezhebini benimsemiştir. Bunun sebebi olarak Sâsânî kültüründe “Yarı Tanrı Kral” düşüncesi öne sürülmüş, Şîa'daki “imamet ve imam nazariyesi” anlayışıyla bir bağlantı kurulmuştur. Mu'tezilenin kurucusu Vasil b. Ata ve Amr b. Ubeyd mevâlî kökenlidir. Emevîlerin benimsediği kader anlayışını reddeden Mu'tezile mezhebi büyük günah sahibi kimselerin tövbe etmedikçe cehennemde ebedi kalacağını savunmuşlardır. Mezhepler kendi aralarında Emevîlere karşı birlik olmuş, Şîîler ve Mu'tezile arasında bir yakınlık oluşmuştur. Horasan ve Maverâünnehir tarafında genelde mevâliler ikamet etmektedir. Mürcie'nin yoğun olduğu bu bölge Emevî karşıtı bir duruş sergilememiş çünkü onlar “küfre girmedikçe halifeye itaatsizlik edilmez” fikrini savunmuşlar. Bu itaatkâr tutumu Emevî halifeleri kendi iktidarlara lehine kullanmıştır.⁵⁰

Emevîlerin aleyhine hareket eden özellikle Fars asıllı mevâliler kendilerini Araplarla aynı seviyede gören Muhtâr es-Sekafi'nin en büyük destekçisi oldular. Muhtâr, halk arasında Arap ve gayr-i Arap ayrımcılığına son vereceğini söyleyerek mevâlinin desteğini kazandı.⁵¹ Muhtâr es-Sekafi hitabeti güçlü bir adamdı, Kûfe'nin önde gelenlerindendi ama onun Arap toplumunda öne çıkmasına sebebiyet veren olay Yezid'in halifeliği döneminde Hz. Hüseyin'e biat edilmesini teklif etmek için Kûfe'ye giden Müslim b. Akîl'in Kûfe valisi tarafından öldürülmesi ve Muhtâr es-Sekafi'nin bu duruma tepki göstermesiyle olmuştur. Bu durum onun hapse atılmasıyla sonuçlanmıştır. Abdullah b. Zübeyir'in araya girmesiyle serbest kalmış Hz. Hüseyin'i Kerbela'da şehit edenlerden intikam alacağını söyleyerek Emevîlere karşı harekete geçmiştir.⁵²

Bu süreçte Şîîleri kendi yanına çekmek için Muhammed b. Hanefiyye'den biat aldığını söyleyen Muhtâr,⁵³ en çok desteği Abdullah b. Zübeyir'den alacağını düşünmüş ancak işler umduğu gibi gitmemiştir. Bunun neticesinde o da isyanın hararetleneceği bölgeye Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır. Kûfe'ye ayak bastığı gibi Abdullah b. Zübeyir'in ihmal ettiği mevâlilere yönelmiş bunun neticesinde Kûfe valisi tarafından tutuklanmış ancak daha sonra serbest bırakılmıştır.⁵⁴ Hapisten çıkan Muhtâr es-Sekafi'nin ilk işi İbrahim b. Neşter'e Muhammed b. Hanefiyye'nin ağzından bir mektup göndererek Şîîler gibi onu da kendi yanına çekmiş ve isyan hareketine katılmasını sağlamıştır.⁵⁵

Kûfe halkının birçoğunu kapsayan bu isyan hareketinde Muhtâr es-Sekafi'ye en büyük desteği mevâlî vermiştir. Bu desteğin karşılığı olarak Muhtâr'da onlara Araplarla aynı statüyü sağlayarak çeşitli ihsanlarda bulunmuştur. Kûfe'de çıkan bu ayaklanmada Muhtâr es-Sekafi başarılı olmuş birçok mevâlidən âlimin onayını alarak Kûfe'ye hâkim olmuştur. Hz. Peygamberin ailesine sevgi besleyen mevâlinin desteğini almak için bu ayaklanmanın asıl sebebinin Hz. Hüseyin'in intikamını almak olduğunu ifade eden Muhtâr, bu olayın fâillerini bulup öldürmüştür.⁵⁶ Ancak Abdullah b. Zübeyir ile olan çekişmeleri sonucunda Kûfe'de ki hâkimiyeti çok uzun sürmemiş Abdullah b. Zübeyir'in kardeşi Musab'ın askerleri tarafından hicretin 67/687 yılında hayatına son verilmiştir.⁵⁷ Mevâlinin Arap toplumu içinde varlığı ve gücü artmaya başlamıştı. Suriye, Mısır, Cezîre, Horasan, Mekke, Basra, Yemen gibi bölgelerde mevâlinin ilmi olarak etkili olması ve bu durumun Araplar tarafından gözle görülür hale gelmesi neticesinde Emevîler bu durumdan rahatsız olmuştu ve halife Abdülmelik, Haccâc'ı vali olarak Irak'da görevlendirdi.

⁵⁰ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 126-127.

⁵¹ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 109,123; Murat Erkoç, *Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, (Gaziantep: İksad yayınları, 2020), 60.

⁵² Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 109,123; Erkoç, *Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, 60.

⁵³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Tarih-i Taberî*, çev. M. Faruk Görtünca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007), 4/131.

⁵⁴ Erkoç, *Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, 61-65; İsmail Yiğit, “Muhtar es-Sekafi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Aralık 2023).

⁵⁵ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4/150.

⁵⁶ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 130-131.

⁵⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, 4/175; İrfan Aycan, “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)”, 163.

Haccâc'da Basra Camii'ndeki ilk hutbesinde "karşımda koparılma zamanı gelmiş bazı olgunlaşmamış kelleler görüyorum, onların sahibi benim" diyerek mevâlîye gözdağı vermişti. Sonraki süreçlerde halka uyguladığı zorbalıklar gerginliğin tırmanmasına sebebiyet verdi. Müslüman olan mevlâiden haraç almaya devam eden Haccâc, haraç vermemekte direnenleri şehirlerin dışına sürdü. ⁵⁸ Bu ve benzeri uygulamalar mevâlinin Abdurrahman b. Muhammed b. Eşas'ın tarafında yer almasına Kaderiyye mezhebi çerçevesinde muhalif gruplarla hareket etmesine sebep oldu. Bu isyanın dinî bir dayanağı yoktu. Devlet yönetimin adaletsiz ve haksız uygulamalarına bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. Ancak İbn-i Eşas hareketi çok geçmeden kanlı bir şekilde son buldu. ⁵⁹ Bir müddet sonra Emevîlere karşı benzer sebeplerden bir isyan hareketi daha zuhur etti. Horasan valisi olan Yezîd b. Muhelleb, mevâliler tarafından kurtarıcı olarak görülmeye başlandı. Emevîler bu kez isyanı bastırmak için ulemeden yardım talep etti. Buna istinaden Zührî tarafından Kaderiyye'nin kanı helaldir diye halife Abdülmelik'e fetva verilmiştir. ⁶⁰

Horasan'da gerçekleşen isyanlara değinecek olursak Soğd isyanı yerel nitelikte olup haksız vergi uygulamasına bir tepki hareketi olarak ortaya çıkmıştır. İsyanın çıkışında vergi sistemindeki haksızlıkların yanı sıra ekonomik faktörlerde etkili olmuştur. Ancak bu kalkışmadan çok etkili bir sonuç alınamamıştır. ⁶¹ Horasan'da çıkan diğer bir isyan hareketi Hâris b. Süreyc liderliğinde gerçekleşmiştir. Yine benzer sebepler, haksız yere ödenen vergilerden kaynaklanan sorunlar mevâlîyi yeni bir isyanın eşiğine getirmiştir. İsyanın amaçları hilafet nizamında veliahtlık sisteminden vazgeçilmesi bazı bölge ve şehirlerde valilerin azledilmesi gibi bir ıslah hareketini de içinde barındırıyordu. Hâris b. Süreyc bu isyan hareketinde sadece mevâlinin değil yönetimden razı olmayan Araplarında desteğini arkasına almıştı. Süreyc'in bu isyanı Emevî halifelerini ve Horasan'daki valileri uzun süre uğraştırmıştır. Yaklaşık on yıl süren bu isyan başarıya ulaşamamış, Süreyc'in 128/746 yılında Horasan valisi tarafından Merv bölgesinde öldürülmesiyle son bulmuştur. Süreyc'in öldürülmesiyle mevâlî hareketi son bulmamış, Ebu Müslim el-Horasani'nin ortaya çıkışıyla mevâlî onun ordusuna katılmış ve bir önceki isyan yenisi için basamak olmuştur. ⁶²

Emevîlerin hâkimiyetini derinden sarsan Abbâsî İhtilali'nde Ebû Müslim-i el Horasânî'nin büyük bir payı vardır. Ebu Müslim'in kökeniyle ilgili çeşitli rivayetler mevcuttur. Bazı rivayetlere göre kölelikten geldiği söylenmektedir. Bu konuya ilişkin soru soranlara ise "Benim faydam ve iyiliğim sizin için nesebimden daha hayırlıdır." diye cevap verdiği bilinmektedir. İslâm tarihinde başarı ile sonuçlanan bir isyanın liderinin kölelikten gelmesi oldukça dikkat çekicidir. ⁶³

Emevî Devleti'nin isyanlarla uğraştığı bu dönemde Abbâsîler durumu kendi lehine kullanmak için kaos ortamından istifade ettiler. Daha önceki Emevîleri yıkmaya yönelik hamleleri başarısızlıkla sonuçlandığı için bu defa daha dikkatli adımlar atmaya çalışıyorlardı. ⁶⁴ Abbâsîlerin vaatleri mevâlîlere cazip görünmüştü. Abbâsîler mevâlinin Araplarla eşit olmasını ve onların yönetime katılmasını savunuyordu. Hal böyle olunca muhalif unsurları kendi çatıları altında toplamayı başardılar. ⁶⁵ Bu minvalde halkı Emevîlere karşı isyana teşvik edecek söylemlerde bulundular ve Muhammed b. Ali önderliğinde halkı Emevîlere karşı harekete geçirdiler. ⁶⁶

⁵⁸ Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü", 7; İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 165.

⁵⁹ Taberi, *Tarih-i Taberi*, 4/229; Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü", 7-8.

⁶⁰ Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevalinin Rolü", 9.

⁶¹ İbrahim Hakkı Atçeken, "Ömer B. Abdulaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2002), 75.

⁶² Atçeken, "Ömer b. Abdulaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikaları", 76-78.

⁶³ Mehmet Dalkılıç, *Horasanda İktidar Mücadeleleri (M. 705-796)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 98-99; Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, 135-136.

⁶⁴ Erkoç, *Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, 78.

⁶⁵ Dürri, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz-*, 129.

⁶⁶ Erkoç, *Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, 78.

Muhammed b. Ali, ihtilale Kûfe ve Horasan'dan başlamayı uygun gördü. Çünkü Kûfe, Şiîliğin merkezi haline gelmişti ve oranın halkı halifeliliğin Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin ve onun taraftarlarının hakkı olduğunu söyleyerek Emevîlere karşı boyun eğmemişlerdi. Horasan'ın tercih edilme sebebi ise Kûfe'deki gibi Emevî aleyhtarının çok sayıda olmasıydı ve bu durum bölge halkını güvenilir kılıyordu.⁶⁷ Aynı zamanda Emevîlerin idare merkezine uzak olması da önemli bir faktördü.⁶⁸ Muhammed b. Ali, Kûfe ve Horasan'a halk tarafından sözlerinin itibar göreceğini düşündüğü din adamlarını, nakipleri ve daileri yollamıştı. Bu insanlar büyük gizlilik içinde sözü geçen bölgelere varmış ve Emevî aleyhine propagandalar yapmışlardı. Ancak halktan bazı kişilerin durumu valilere bildirmesi sonucu Muhammed b. Ali ve bazı din adamları, nakipler ve dâiler öldürülmüştür.⁶⁹ Muhammed b. Ali'den sonra yerine geçen oğlu İbrahim b. Muhammed kölesi olduğu rivayet edilen Ebu Müslim-i Horasânî'yi Horasan'ı yönetmesi için görevlendirmiştir. Bu durum ihtilalin seyrini ve halkın bakış açısını değiştirmiştir.

Hızlıca çalışmalara başlayan Ebu Müslim Horasani kısa zamanda ihtilal için yeterli zemini oluşturmuş, 129/747 tarihinde isyan hareketini başlatmıştır. Hac süresi 39. ayetini⁷⁰ öne sürerek bu isyan hareketine meşru bir zemin oluşturan⁷¹ Ebu Müslim ihtilal hareketinin içine her kesimden insanı dahil etmiş hatta mezhep fırkaları fikir ayrılıklarını bir kenara bırakıp bu ihtilal için omuz omuza mücadele etmişlerdir. Yaklaşık dört yıl süren büyük gayretler neticesinde Ebu Müslim başarılı olmuş, 132/750 yılında Rey, Nîşâbur, Hemedan, Merv ve Kumis şehirleri Abbâsîlerin kontrolüne geçmiştir.⁷²

Abbâsîler yönetimi devraldığında Emevîlerde yaşanan kabilecilik anlayışının devleti getirdiği noktayı görüp kendilerine bir ders çıkardılar. Bu nedenle İslâmî bir anlayışla Araplar ve mevâlî arasında bir denge kurmaya, toplumsal ve politik alanlarda onları daha etkili kullanmaya çalıştılar.⁷³ Orduya asker alırken kabilecilikten uzak bir anlayışla hareket edilmiş, baba adına ve hangi şehirden olduğuna göre kayıtlar gerçekleşmiş ve bunun sonucu olarak da askere verilen maaşlarda bir eşitlik sağlanmıştır.⁷⁴

Kısa bir süre sonra devlet merkezi Şam'dan Bağdat'a taşındı. İhtilalin baş destekçileri mevâliler amaçlarına ulaşp Araplarla eşit duruma geldi. Abbâsî yönetimi siyasi ve idari kurumlarda Sâsânîlerden etkilenmeye başladılar. Vezirlik gibi önemli makamlar Bermekîler ve Nevbaht'lar gibi nüfuzlu Fars asıllı ailelere teslim edilmeye başlandı. Diplomaside Farslı bürokrat ve kâtiplere yer verildi. Ayrıca Fars coğrafyasında Şîâların artmasıyla birlikte, kültürler arası düşünce ve inanç farklılıkları da ortaya çıkmaya başladı.⁷⁵

5.SONUÇ

Emevîler döneminin analizi, İslâm'ın farklı coğrafyalardaki toplumsal dönüşümlerini anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu dönemdeki siyasi ve sosyal olaylar, İslâm toplumunun şekillenmesinde etkili olmuştur. Emevî halifeleri İslâm'ı yaymak adına fetih hareketlerinde bulunmuşlar ve fethettikleri bölgelerde Müslüman olan gayr-i Arap halkı mevâlî diye sınıflandırmışlardır.

⁶⁷ Erkoç, *Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, 78-79.

⁶⁸ Dalkılıç, *Horasanda İktidar Mücadeleleri (M. 705-796)*, 40.

⁶⁹ Erkoç, *Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, 80.

⁷⁰ “Kendileriyle savaşınlara (müminlere) zulme uğramış olmaları sebebiyle (savaş konusunda) izin verildi. Şüphesiz ki Allah, onlara yardıma mutlaka kadirdir.” Hac 22/39.

⁷¹ Erkoç, *Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, 80-81.

⁷² Erkoç, *Mısır'da Arap Milliyetçiliği*, 82-83.

⁷³ Dûri, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz–*, 130.

⁷⁴ Atçeken, “Ömer B. Abdulaziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları”, 87.

⁷⁵ Fatih Topaloğlu, “İran Coğrafyasının Şiîleşme Süreci -İlk Dönem, Emevîler, Abbasîler-”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Güz 2013), 55.

Bu bağlamda mevâli politikası fethedilen bölgelerde özellikle İran'da derin izler bırakmıştır. İslâm'ın ilk dönemlerinde Araplarla Farslılar arasındaki kültürel farklılıklar oldukça belirgindi çünkü Araplar bedevi bir hayat sürerken İranlılar şehir kültürüne sahipti. İslâm'ın farklı coğrafyalarda etkin hale gelmesi Araplarda farklı medeniyetlere hükmetme arzusu uyandırdı. Hâkim bölgelerde Arapçanın resmi dil statüsünde olması, İranlıların bu dili öğrenip o dilde çalışmalar yapmalarına zemin hazırladı. Resmi işlerde ve yazışmalarda bu dilin kullanılması günlük yaşamda bu dilin etkinliğini arttırdı. Bu yolla Emevîlerin İranlıları Arap kültürüne entegre ettiklerini söyleyebiliriz.

Emevîler döneminde mevâli grubunun İran coğrafyasındaki etkisi belirgin bir hale geldi. Hâkim bölgede Arap egemenliği söz konusuydu ve bu durum İslâm toplumunda mevâlinin sosyal statü bakımından ayrı tutulmasına sebebiyet vermiştir. Emevî yönetiminin uyguladığı politika gereği ikinci sınıf muamelesi gören mevâli gerek siyasi ve askeri gerekse idari ve ilmi alanlarda önemli mevkilerden uzak tutulmuştur. Bunun sonucu olarak mevâli sınıfı Emevî yönetimine karşı muhalif bir tutum sergilemeye başlamış ve devlet karşısı her isyanın destekleyici unsuru olmuştur. Bu politikanın mevâli üzerinde başka bir tezahürü de ilmi alanlarda çok sayıda müfessir, muhaddis ve fakihin ortaya çıkmasıdır. Çünkü farklı iş kollarında etkin olamayan bu grup kendisini İslâmi ilimlerde göstermeye çalışmıştır. Sosyokültürel alanlarda yaşanan bu hadiseler, yanlış uygulamalar, idarecilerin yaptığı haksızlıklar Müslümanların toplum içinde bölünmesine ve parçalanmasına sebebiyet vermiş, bütünleştirici bir konumda olması gereken dinin, bazı kişiler ve gruplar tarafından istismar aracı olarak kullanılması, birçok isyanın temel sebebi olmuştur.

KAYNAKLAR

Atçeken, İ. H. (2002). "Ömer B. Abdulaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevâli Politikaları", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13:69-88.

Aycan, İ. (1999). "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 39(1):147-174.

Aydınlı, O. (2003). "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlinin Rolü", Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2(3):1-26.

Bayraktutar, M. (2012). "Arabın Arap Olmayana Takvâ Dışında Bir Üstünlüğü Yoktur" Hadîsinin Hz. Peygamber'e İsnâdına Yönelik Fazlur Rahman'ın Eleştirileri ve Değerlendirilmesi", İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 9(1): 31-80.

Çiftçi, N. (2019). "Emevi Devlet'inde İktidar ve Muhalefetin Dini Söylem Analizi", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Dalkılıç, M. (2009). "Horasanda İktidar Mücadeleleri (M. 705-796)", Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Demircan, A. (2015). İslam'ın İlk Döneminde Arap Mevâli İlişkisi, Beyan Yayınları, İstanbul.

Dûrî, A. (1991). İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz- (Çeviri: Hayreddin Yücesoy.), Endülüs Yayınları, İstanbul.

Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. Tarih-i Taberi (Çev. M. Faruk Görtünca.), Sağlam Yayınevi, İstanbul.

Erkoç, M. (2020). Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Sürecinde Mısır'da Arap Milliyetçiliği, İksad Yayınları, Gaziantep.

Günçe, Ş. (2019). "Emeviler Dönemindeki Mevâli Politikasının Rivayetlere Etkisi", İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi 5:15-30.

Hatalmış, A. (2012). "Erken Dönem İslâm Tarihinde Kölelik ve Cariyelik", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. (1997). Mukaddime (Çeviri: Z. K. Ugan.), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli (2011), (Çeviri: H. Altuntaş – M. Şahin.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara

Koyuncu, M. (2005). “Emevî Ordusunda Mevâlî'nin Yeri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17: 7-15.

Özdemir, M. N. (2020). “Emevîler Döneminde ‘Mevâlî’”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7(1): 189-210.

Özen, Ş. (2013). “Velâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi: 26 Kasım 2023. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/vela>

Topaloğlu, F. (2013). “İran Coğrafyasının Şiileşme Süreci -İlk Dönem, Emeviler, Abbasiler”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 6(2): 43-62.

Uludağ, S. (1997). “Hasan-ı Basri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi: 26 Kasım 2023. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hasan-i-basri>

Üçok, B. (1968). *İslâm Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

Wellhausen, J. (1996). *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri* (Çeviri: F. Işıltan.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Yiğit, İ. (2004). “Mevâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi: 27 Kasım 2023. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/mevali>

Yiğit, İ. (1995). “Emeviler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi: 26 Kasım 2023. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/emeviler>

Yiğit, İ. (2020). “Muhtar es-Sekafi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim Tarihi: 10 Ocak 2023. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/muhtar-es-sekafi>